



The Journal of Deukhuri Multiple Campus
 [A Peer-Reviewed, Open-Access Multidisciplinary Journal]
 ISSN 2961-1741 (Print)
 Published by the Research Management Cell
 Deukhuri Multiple Campus Lamahi, Deukhuri, Dang
 (A Public Campus affiliated to Tribhuvan University)

नेपालको वर्तमान भाषिक अवस्था र भाषा योजना

हर्कबहादुर शाही (विद्यावारिधि)
 सहप्राध्यापक
 कार्यकारी सम्पादक, त्रिभुवन विश्वविद्यालय जर्नल

मीनप्रसाद अधिकारी
 त्रिभुवन विश्वविद्यालय

Article History: Submitted Aug. 15, 2025; Reviewed Dec. 3, 2025; Revised Dec. 8, 2025
 Corresponding Author : Harka Bahadur Shahi, E-mail: shahiharka482075@gmail.com

सार सङ्क्षेप

नेपाल बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक र बहुजातीय राष्ट्र हो, जहाँ पछिल्लो जनगणना अनुसार १२४ मातृभाषाहरू बोलिन्छन् यद्यपि भाषिक विविधता उच्च भए पनि धेरै भाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेका छन् र दैनिक जीवनका क्षेत्रमा सीमित छ । नेपाली भाषा सर्वाधिक प्रभुत्व राख्दा अन्य मातृभाषाहरू पाठ्यपुस्तक, शिक्षक र डिजिटल स्रोतको अभावका कारण समस्यामा परेका छन् । प्रदेशगत, जातीय, सांस्कृतिक र भौगोलिक विविधताका कारण भाषिक संरचना अत्यन्त जटिल छ र यसले बहुभाषिक समाजमा भाषिक अधिकार, सांस्कृतिक पहिचान र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न चुनौती थपेको छ । भाषायोजना मातृभाषाको संरक्षण, मानकीकरण, प्रवर्द्धन र दैनिक प्रयोगको सुनिश्चितताका लागि प्रमुख उपकरण हो । स्थिति योजना, संरचना योजना र आर्जन योजना जस्ता मोडेलहरूले भाषाको विकास, प्रयोग र शिक्षा प्रणालीमा समावेशीकरणमा मार्गदर्शन गर्न सक्छन् तर नेपालमा यी मोडेलको कार्यान्वयन वित्तीय, प्राविधिक, डिजिटल र मानव स्रोतको कमी, दीर्घकालीन रणनीतिक योजना अभाव र स्थानीय सहभागिताको न्यूनताका कारण चुनौतीपूर्ण बनेको छ । यस अध्ययनले नेपालमा मातृभाषाको संरक्षण र प्रयोग सुनिश्चित गर्न शिक्षक तालिम, पाठ्यक्रम विकास, डिजिटल सामग्री निर्माण, समुदायस्तरीय कार्यक्रम र नीति सुधार आवश्यक रहेको देखाएको छ । बहुभाषिक समाजमा भाषिक अधिकार, शिक्षा र प्रशासनमा समानता कायम राख्न यी उपाय महत्त्वपूर्ण छन् । समग्रमा भाषायोजना निरन्तर सुधार र कार्यान्वयनको प्रक्रियामा रहँदा मात्र मातृभाषाको संरक्षण, बहुभाषिक समाजमा सहअस्तित्व, राष्ट्रिय एकता, सामाजिक समावेशिता र सांस्कृतिक पहिचान सुनिश्चित गर्न सकिन्छ ।

शब्द कुञ्जी: बहुभाषिकता, लोपोन्मुख भाषाहरू, मातृभाषा, भाषिक असमानता, भाषायोजना ।

विषयपरिचय

नेपाल बहुभाषिक राष्ट्र हो । यहाँको पछिल्लो जनगणना (२०२१) अनुसार १२४ मातृभाषाहरू बोलिन्छन् (National Statistics Office, 2025) । भाषा परिवारको हिसाबले नेपालमा मूलतः इन्डो-

युरोपियन, साइनो-तिब्बती, अस्ट्रो-एसियाटिक र द्रविडियन गरी चार परिवारका भाषाहरू बोलिन्छन् । कुसुन्डा भाषाको परिवार भने अझै पहिचान हुन सकेको छैन । भाषिक अवस्थालाई नियाल्दा नेपाली सबैभन्दा बढी वक्ता भएको भाषा (४४.९%) हो भने मैथिली, भोजपुरी, थारू र तामाङ प्रमुख मातृभाषा हुन् । नेपालका मातृभाषालाई वक्ता सङ्ख्याका आधारमा ठूलो, मध्यम, सानो र अत्यन्त सानो समूहमा वर्गीकरण गरिएको छ। यस देशमा भाषायोजनाको विकास औपचारिक रूपमा २०औँ शताब्दीको मध्यतिर शिक्षा क्षेत्रमा नेपाली भाषाको मानकीकरण र अनिवार्य प्रयोगसँगै देखा परेको पाइन्छ । नेपालको संविधान २०४७ पछि मात्र नेपालमा बहुभाषिक अधिकारलाई मान्यता दिएपछि मातृभाषामा शिक्षा र स्थानीय भाषाको संरक्षण र सम्बर्द्धनले प्राथमिकता पाएको हो । हाल नेपालको संविधान २०७२ ले मातृभाषा अधिकारलाई सुनिश्चित गर्दै भाषा आयोगमार्फत संरक्षण र प्रवर्द्धनका कार्यक्रम अघि सारेको छ। व्यवहारमा भाषिक विविधताको संरक्षण, मातृभाषामा शिक्षा र मातृभाषाको दैनिक प्रयोगमा स्थायित्व ल्याउन सुनिश्चित गर्नु चुनौतीपूर्ण छ (Language Commission Nepal, 2019) । अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा भाषायोजनाका प्रमुख तीन मोडेलहरू स्थिति योजना (Status Planning), संरचना योजना (Corpus Planning) र आर्जन योजना (Acquisition Planning) व्यापक रूपमा प्रचलनमा छन् (Haugen, 1966; Kaplan & Baldauf, 1997)। विभिन्न देशहरूले आफ्नो देशको भाषिक परिस्थितिअनुसार यी मोडेललाई अपनाएको पाइन्छ। नेपालमा पनि भाषिक विविधताको संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि यी मोडेलहरूलाई आंशिक रूपमा प्रयोग गरिएको छ । गुणात्मक ढाँचामा आधारित यो लेखमा द्वितीयक स्रोतका जनगणना र अनुसन्धानात्मक लेखको समीक्षा गरी नेपालको भाषिक अवस्था र भाषायोजनाको आवश्यकतासम्बन्धी सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

समस्याकथन र उद्देश्य

नेपाल बहुभाषिक राष्ट्र भएकाले यहाँ पछिल्लो जनगणनाअनुसार १२४ भाषाहरू बोलिन्छन्, जसमा धेरै स्थानीय र आदिवासी भाषाहरू पनि छन् (National Statistics Office, 2025) । नेपालको संविधान २०७२ ले मातृभाषामा शिक्षा र स्थानीय भाषाको संरक्षण गर्ने व्यवस्था गरे पनि व्यवहारमा धेरै भाषाहरू लोपोन्मुख र प्रयोगमै अति सीमित छन्। विद्यालय प्रशासन, सञ्चार र सार्वजनिक जीवनमा प्रमुख रूपमा नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाको प्रयोग, स्थानीय भाषाको पाठ्यपुस्तक र अध्ययन सामग्रीको अभाव तथा भाषा संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि पर्याप्त नीति र स्रोतको कमी प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेका छन्, जसले गर्दा भाषिक असमानता, सांस्कृतिक पहिचानको क्षति तथा सामाजिक र शैक्षिक अवसरमा असमानता पाइन्छ । केही भाषा बोल्ने समुदायमा नयाँ पुस्तामा भाषा सिकाइ कम हुनु, प्रविधिमा मातृभाषाको अभाव र सामाजिक तथा आर्थिक दबाबले स्थानीय भाषालाई दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्न कठिन बनाएको देखिन्छ, यसकारण नेपालमा बहुभाषिकता कायम राख्ने, भाषिक अधिकार सुनिश्चित गर्ने र सांस्कृतिक धरोहर संरक्षण गर्नुपर्ने आवश्यकता टडकारो रूपमा देखिन्छ । यस लेखको मूल समस्या नेपालको हालको भाषिक अवस्था कस्तो छ र यसका लागि कस्तो भाषा योजनाको मोडेल उपयुक्त होला भन्नेमा केन्द्रित छ र यसको उद्देश्य नेपालको भाषिक

अवस्थाको विश्लेषण गरी भाषा योजना र नीति कार्यान्वयन र प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुका साथै मातृभाषाको संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने भाषायोजनाको पहिचान गरी बहुभाषिक समाजमा भाषिक अधिकारको सुनिश्चितता, सांस्कृतिक पहिचानको संरक्षण तथा शिक्षा र सार्वजनिक जीवनमा भाषिक समानता कायम राख्न रणनीतिक प्रस्ताव प्रस्तुत गर्नु रहेको छ ।

अध्ययन विधि

नेपालको भाषिक विविधता, संविधानले सबै मातृभाषालाई राष्ट्रभाषा मानेको अवस्था र नेपाली भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा दिइएको प्राथमिकता नै यस शीर्षकको विषय छनोटको मुख्य आधार हो । यो लेख नेपालको भाषिक अवस्था र भाषा योजना गुणात्मक ढाँचा, द्वितीय स्रोत र विश्लेषणात्मक विधिमा आधारित छ । यसमा प्रत्यक्ष तथ्य डेटा सङ्कलनको सट्टा पूर्व प्रकाशित साहित्य, सरकारी प्रतिवेदन, भाषा आयोगका दस्तावेज, राष्ट्रिय जनगणना प्रतिवेदन र अन्तर्राष्ट्रिय लेखको समीक्षा गरी विश्लेषण गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीलाई सामग्री विश्लेषण वा थिमेटिक विश्लेषण विधिबाट वर्गीकरण गरी भाषिक अवस्था, नीति प्रभाव, चुनौती र सम्भावित सुधारका उपायहरूलाई प्रष्ट्याइएको छ । यस विधिले समय, स्रोत र वित्तीय सीमिततालाई ध्यानमा राख्दै बहुभाषिक समाजमा भाषायोजनाको समग्र दृष्टिकोण बुझ्न सक्षम बनाएको छ । अध्ययनको क्रममा विश्वसनीय र प्रामाणिक द्वितीयक स्रोतहरू मात्र प्रयोग गरिएको छ ।

परिणाम र छलफल

यसको परिणाम र छलफलमा नेपालको वर्तमान भाषिक अवस्था, भाषायोजनाको परिचय, विकास र मोडेल, नेपालमा प्रयोग हुन सक्ने सम्भावित योजना मोडेलहरू र नेपालमा भाषायोजनाका चुनौतीहरूमा चर्चा गरिएको छ ।

नेपालको वर्तमान भाषिक अवस्था

नेपालमा बोलिने मातृभाषाको अवस्थालाई नियाल्दा नेपालमा भएका जनगणनामा मातृभाषाको सङ्ख्यालाई पनि विचार गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालको पहिलो जनगणना सन् १९५२मा मातृभाषा बोलिन्थ्ये ४४मा ५४/ :भने त्यसपछि क्रमशः सन् १९६१ मा ३६, १७मा १९७१सन्, सन् १९८१ मा १८, ३१मा १९९१सन्, सन् २००१ मा ९२भाषा बोलिन्थ्ये भने पछिल्लो जनगणना सन् १२३मा २०११सन्, २०२१ मा १२४ मातृभाषाहरू बोलिन्छन् (National Statistics Office, 2025, p.19) । यहाँ बोलिने भाषाको सङ्ख्या प्रत्येक दस वर्षमा बढ्दै गएको देखिन्छ । भाषाको वैज्ञानिक सर्वेक्षणको अभावका कारण भाषाको सङ्ख्यामा स्थिरता आउन सकेको छैन । समाजिक रूपमा आफ्नो भाषाप्रतिको जागरणका कारण पनि पछिल्लो समय मातृभाषाको सङ्ख्या बढेको हुनसक्छ । मातृभाषा बोल्न नआए पनि भाषिक चेतनाको अभिवृत्तिका कारण आफ्नो मातृभाषाका रूपमा आफूलाई चिनाइ रहेको देखिन्छ ।

पारिवारिक रूपमा नेपालमा सुरुका जनगणनामा जम्मा तीन परिवारका भाषा बोलिने कुरा उल्लेख गरिएको छ । सन् १९५२) मा इन्डो युरोपियन भाषा परिवार ५४/७७ १.२१) साइनो तिब्बतीयन, (प्रतिशत १.

(प्रतिशत २.०) एशियाटिक भाषा परिवार-अस्ट्रो ,(प्रतिशतका भाषाहरू बोलिन्थ्ये । सन् १९९१ देखि द्रविडियन भाषापरिवार (प्रतिशत १.०)थपिएर हाल मूलत जम्मा चार परिवारका :भाषा बोलिन्छन् । कुसुन्डा भाषाको परिवार पहिचान भएको छैन । नेपालको पछिल्लो जनगणना सन् २०२१ अनुसार इन्डो युरोपियन भाषा परिवारका ८३ ,प्रतिशत १.साइनो तिब्बतीयनका १६ ,प्रतिशत ६.अस्ट्रो.०एशियाटिक भाषा परिवारका -२ प्रतिशत.०द्रविड परिवारका ,० प्रतिशत भाषाहरू बोलिन्छन्)(National Statistics Office ,2025 , p.21) यसबाट नेपालमा सबभन्दा बढता वक्ता भएको भाषापरिवारमा इन्डो युरोपियन हो । यस परिवारको सङ्ख्या कुनै पनि जनगणनामा घटेको देखिदैन बढदोक्रममा छ । ,

नेपालको विगत पाँच वर्षको जनगणनालाई आधार बनाएर पाँचओटा भाषालाई मुख्य भाषाको सूचीमा राखिएको छ । ती भाषाहरूमा नेपाली (४४प्रतिशत ९.) मैथिली (११प्रतिशत ०.), भोजपुरी ,(प्रतिशत २.६) (प्रतिशत ९.५) थारू र तामाङ (प्रतिशत ९.४)भाषाहरू रहेका छन् । त्यसपछि एक लाखभन्दा माथि वक्ता भएका भाषालाई ठूलो समूहका भाषामा राखिएको ओटा भाषा रहेका छन् । त्यसैगरी २१ जसमा जम्मा दसहजारदेखि माथि एकलाखभन्दा कम वक्ता भएका भाषालाई मध्यम भाषाको समूहमा राखिएको छ जसमा जम्मा ३६ भाषाहरू पर्दछन् र एक हजारदेखि माथि दसहजारदेखि तलका भाषालाई सानो समूहका भाषाको सूचीमा राखिएको छ । यसअन्तर्गत जम्मा ४४ भाषा सूचीकृत छन् । एक हजारभन्दा तल वक्ता भएका भाषालाई सबभन्दा सानो समूहको भाषामा सूचीकृत गरिएको छ जसमा जम्मा २३ भाषा सूचीकृत छन् ।

प्रदेशगत भाषिक अवस्थाले अझ विविधताको स्पष्ट चित्र प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । प्रदेश नम्बर एकमा नेपाली, लिम्बु, राय, तामाङ, राईलगायतका किराँती भाषाहरू प्रमुख छन् भने प्रदेश नम्बर दुई (मधेश प्रदेश) मा मैथिली, भोजपुरी, बज्जिका, थारु र नेपाली भाषाको वर्चस्व रहेको छ । बागमती प्रदेशमा नेपाली प्रमुख भए पनि तामाङ, नेवार, थामी, चेपाङ र घले जस्ता भाषाहरूको ठूलो समुदाय रहेको देखिन्छ । गण्डकी प्रदेशमा नेपालीसँगै गुरुङ, मगर, थकाली, तामाङ र तिब्बती भाषिक समुदाय छन् । लुम्बिनी प्रदेशमा नेपालीसँगै थारु, अवधी, भोजपुरी र मगही भाषाभाषीहरूको बाक्लो उपस्थिति छ । कर्णाली प्रदेशमा नेपाली बहुसङ्ख्यकको भाषा भए पनि कुमाल, थारु, डोट्याली, बझाङ्गी र राउटे जस्ता भाषाहरू जीवित छन् । त्यस्तै सुदूरपश्चिम प्रदेशमा डोट्याली, बझाङ्गी, अछामी, नेपाली र थारू प्रमुख भाषाका रूपमा प्रयोग हुन्छन् । यसरी हेर्दा नेपालको भाषिक संरचना प्रदेशगत रूपमा मात्र नभई जातीय, सांस्कृतिक र भौगोलिक आधारमा पनि अति विविधतायुक्त छ । यसले देशलाई बहुभाषिकताको अद्वितीय पहिचान गराएको छ ।

भाषायोजनाको परिचय, विकास र मोडेल

भाषायोजना कुनै राष्ट्र वा समाजले आफ्ना भाषासम्बन्धी आवश्यकता र चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न सचेत रूपमा तयार गर्ने नीति, योजना र कार्यक्रम हो । नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०७५) का अनुसार कुनै पनि कार्य व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्नका निम्ति पहिले नै निर्धारित गरिने कार्यक्रम, रूपरेखा वा जुनसुकै कार्यको व्यवस्था मिलाउने वा आयोजना गर्ने काम नै योजना हो । अधिकारी (२०६२) का अनुसार भाषायोजना

भनेको भाषाको विकास संरक्षण तथा सम्बर्द्धनका लागि संस्थागत वा सरकारी स्तरबाट भएको आधिकारिक र दीर्घकालिन प्रयास हो (पृ.४८) । सरकारका तर्फबाट भाषाप्रतिको अवधारणाका रूपमा भाषायोजनालाई लिइन्छ । यो योजना सरकारले आधिकारिक तवरबाट सम्प्रेषणका समस्याहरू समाधान गर्ने उद्देश्यले समाजमा भाषिक कार्यहरू गरेको दीर्घकालिन र सचेत प्रयत्न हो (Weinstein, 1980) । यो दीर्घकालिन र सचेत प्रयास पनि हो । भाषायोजना भाषाको स्तर र हैसियत प्राप्तिका लागि स्रोतहरूको अधिकारपूर्ण भागवण्डा र व्यवस्थापन हो र लेख्य रूपमानयाँ कार्यहरूसँगको संयोजन र पुराना कार्यहरूको बिदाइ हो (Norequist, 2019) जब भाषाहरू कुनै राज्यको व्यवहारमा आउँछन् तब भाषायोजनाको विचार विमर्श हुन थाल्दछ । भाषायोजना तयार गर्दा विभिन्न स्वार्थ र मूल्य मान्यतामा मेल गराउने प्रयास हुन्छ (बन्धु, २०५०) । यसको विकास २०औँ शताब्दीमा समाजभाषाविज्ञानको उदीयमान क्षेत्रसँगै भएको हो, विशेषतः भाषिक विविधता, राष्ट्रनिर्माण र शिक्षा क्षेत्रमा भाषाको भूमिकाबारे छलफल बढेपछि भाषायोजनाको अवधारणा प्रचलनमा आएको हो । सन् १९६० को दशकमा Einar Haugen ले भाषाको मानकीकरण, कोडीकरण र कार्यान्वयन प्रक्रियालाई भाषायोजनाको आधारका रूपमा स्पष्ट गरेका थिए । भाषायोजनाले भाषा विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको हुन्छ । यसले भाषाको संरक्षण, मानकीकरण, आधुनिकीकरण र समाजमा यसको प्रयोगलाई सुदृढ गर्छ । यसले भाषिक अधिकार सुनिश्चित गर्दै बहुभाषिक समाजमा सहअस्तित्व र सांस्कृतिक पहिचानलाई सुदृढ बनाउने कार्य गर्दछ (Haugen, 1966; Kaplan & Baldauf, 1997) । भाषा वास्तवमा सामाजिक स्रोत पनि हो । यसको सही परिचालनबाट राष्ट्र, राष्ट्रियता र राष्ट्रिय संस्कृतिको संरक्षण र सम्बर्द्धन गरी शिक्षामा सहजता र लोकप्रियता ल्याउन सकिन्छ । विभिन्न भाषिक समुदायबीचको पारस्परिक सम्पर्कको आभिवृद्धिका माध्यमबाट राष्ट्रिय एकतासम्बन्धी भावनाको विकासमा समेत प्रोत्साहन हुन्छ । संसारमा प्रचलित भाषायोजनाका मुख्य तीन मोडेलहरू रहेका छन्: स्थिति योजना (Status Planning), जसले भाषाको सामाजिक, कानुनी र शैक्षिक स्थिति निर्धारण गर्छ; संरचना योजना (Corpus Planning) , जसले भाषाको आन्तरिक संरचना, व्याकरण, शब्दावली र लिपिलाई मानकीकरण र विकास गर्छ; र अर्जन योजना (Acquisition Planning), जसले भाषा सिकाइ, प्रसारण र प्रयोग प्रवर्द्धनसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू समावेश गर्छ । यी मोडेलहरू Einar Haugen (1966) द्वारा सर्वप्रथम व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गरिएको हो र पछि Kaplan & Baldauf (1997) ले आधुनिक भाषायोजना सिद्धान्तमा समावेश गरी विस्तृत रूपमा व्याख्या गरेका छन् । यी मोडेलहरूले राष्ट्र वा समुदायमा भाषाको संरक्षण, प्रवर्द्धन र विकासमा मार्गदर्शन गर्दै बहुभाषिक समाजमा भाषा नीतिको सुनिश्चित गर्छन् (Haugen, 1966; Kaplan & Baldauf, 1997) । संसारका विभिन्न प्रमुख ठूला देशहरूले भाषायोजनाका फरक मोडेलहरूको अभ्यास गरिरहेका छन् । फ्रान्समा स्थिति योजना प्रमुख रूपमा लागू गरिएको छ, जहाँ फ्रान्सेली भाषालाई सरकारी, शैक्षिक र सञ्चार माध्यममा अनिवार्य बनाइएको छ । इजरायलमा संरचना योजना र अर्जन योजना एकसाथ प्रयोग गरिएको छ, जहाँ हिब्रू भाषालाई पुनर्जीवन गरी मानकीकरण र शिक्षा प्रणालीमा अनिवार्य गरिएको छ ।

क्यानडामा द्विभाषिक नीतिअनुसार अंग्रेजी र फ्रान्सेली भाषाको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्दै अर्जन योजना लागू गरिएको छ । यसले भाषायोजना मोडेलहरूको चयन देशको भाषिक परिस्थिति, राष्ट्रिय पहिचान र सामाजिक आवश्यकताअनुसार फरक हुन्छ (Haugen, 1966; Kaplan & Baldauf, 1997) । भाषायोजनाको छनोटमा देशको वास्तविक भाषिक स्थितिको पहिचान अपरिहार्य छ । विना भाषिक स्थितिको पहिचान भाषायोजनाका मोडेकलाई छनोट गर्न सकिदैन ।

नेपालको बहुभाषिक समाजमा राष्ट्रभाषाको निर्धारणका साथै शिक्षा, प्रशासन र सञ्चार क्षेत्रमा भाषानीति आवश्यक भएपछि भाषायोजनाको औपचारिक थालनी २०औँ शताब्दीको मध्यतिर भयो । १९५०-६० को दशकमा नेपाली भाषालाई शिक्षामा मानकीकरण र अनिवार्य गर्ने पहल गरिए तापनि संवैधानिक रूपमा १९९० पछि बहुभाषिक अधिकार सुनिश्चित भई स्थानीय भाषाहरूको संरक्षणले प्राथमिकता पायो । नेपालको संविधान २०७२ अनुसार हाल मातृभाषामा शिक्षा, स्थानीय भाषाको विकास र बहुभाषिक अधिकारलाई मान्यता दिइएको छ । विभिन्न स्थानीय तह र भाषा आयोगहरूले यसको कार्यान्वयनमा सक्रिय भूमिका खेलेरहेका छन् । भाषिक विविधताको संरक्षण र प्रत्येक भाषाको दैनिक प्रयोग सुनिश्चित गर्नुपर्ने चुनौती यथावत् रहेकाले भाषायोजना निरन्तर परिमार्जन र कार्यान्वयनको प्रक्रियामा रहेको देखिन्छ ।

नेपालमा प्रयोग हुन सक्ने सम्भावित योजनाका मोडेलहरू

नेपालको भाषिक विविधता र बहुभाषिक अवस्थालाई नियाल्दा भाषायोजनाका तीनै मोडेल, स्थिति योजना, संरचना योजना र आर्जन योजना मोडेल महत्त्वपूर्ण ठहरिन्छन् । पहिलो स्थिति योजनाअन्तर्गत संविधानले प्रदान गरेको मातृभाषामा शिक्षाको अधिकारलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न, स्थानीय तहमा मातृभाषामा प्रशासनिक र शैक्षिक सेवा सुनिश्चित गर्न र अल्पसंख्यक भाषाहरूलाई पनि कानुनी संरक्षण दिने व्यवस्था गर्न सकिन्छ (Kaplan & Baldauf, 1997) । दोस्रो संरचना योजनाअन्तर्गत नेपालमा बोलिने भाषाहरूको मानकीकरण, लिपि संरक्षण र एकरूपता, नयाँ शब्दावली निर्माण र डिजिटल प्लेटफर्ममा प्रयोग हुने सामग्री विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ, जसले भाषाहरूलाई आधुनिक सन्दर्भमा प्रयोग योग्य बनाउँछ (Fishman, 2006) । तेस्रो आर्जन योजनाअन्तर्गत विद्यालय तहदेखि विश्वविद्यालय तहसम्म बहुभाषिक शिक्षा प्रणाली कार्यान्वयन गर्न, शिक्षक तालिममार्फत मातृभाषा र नेपाली/अंग्रेजी भाषाको सन्तुलित शिक्षण पद्धति विकास गर्न र स्थानीय सञ्चार माध्यम तथा समुदायस्तरका कार्यक्रममार्फत भाषाको प्रयोग र प्रसारलाई प्रोत्साहन गर्न सकिन्छ । यसरी नेपालको सन्दर्भमा तीनवटै मोडेललाई एकीकृत रूपमा लागू गर्दा मात्र भाषिक विविधताको संरक्षण, विकास र उपयोग सम्भव हुने देखिन्छ ।

नेपालमा भाषायोजनाका चुनौतीहरू

नेपाल बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक र बहुजातीय देश हो । यहाँ १२३ भन्दा बढी मातृभाषाहरू प्रचलित छन् (Central Bureau of Statistics [CBS], 2021) । यति धेरै भाषाहरूलाई समान रूपले संरक्षण र विकास गर्न कठिनाई छ, विशेषगरी कतिपय भाषामा लिखित परम्परा नहुनु पाठ्यक्रम निर्माण र आधिकारिक

प्रयोजनमा र प्रयोगमा चुनौती बनिरहेको छ (पोखरेल, २०७४) । संविधानले नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषा र प्रादेशिक भाषाहरूलाई आधिकारिक दर्जा दिने व्यवस्था गरे पनि व्यवहारमा प्रशासन, शिक्षा र कानुनी क्षेत्रमा बहुभाषिक अभ्यास कार्यान्वयनमा समस्या देखिन्छ (Shrestha, 2019)। शिक्षा क्षेत्रमा मातृभाषामा शिक्षण अधिगम प्रक्रियामा पर्याप्त पाठ्यपुस्तक, शिक्षक र स्रोतको अभावले गर्दा विद्यार्थीहरूले भाषा अवरोधको सामना गर्नुपर्छ (Ghimire, 2020) । साथै डोङ्गा, पूमा, कुसुन्डा जस्ता साना भाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा छन्, जसलाई जोगाउन नीति बने पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको छैन (CBS, 2021) । नेपाली भाषाको प्रभुत्वले अन्य मातृभाषाभाषीलाई पछाडि धकेलेको अनुभव हुन्छ, जसले सामाजिक र सांस्कृतिक असमानता सिर्जना गर्छ (Thapa, 2017) । यसैगरी भाषायोजनका लागि आवश्यक वित्तीय, प्राविधिक र संस्थागत स्रोत पर्याप्त छैनन्, विशेष गरी अनुवाद, शब्दावली विकास, पाठ्यपुस्तक लेखन र भाषा अनुसन्धानमा यसप्रकारको आर्थिक व्यवस्थापन सरकारले दिन सकेको छैन । संविधानले भाषिक अधिकार सुनिश्चित गरे पनि दीर्घकालीन कार्यान्वयन योजना र अनुगमन स्पष्ट नभएकोले नीति व्यवहारमा प्रभावकारी छैन (Shrestha, 2019)। डिजिटल प्रविधिमा नेपाली भाषाको उपस्थिति बढेको भए पनि अन्य मातृभाषाहरूको फन्टहरूको विकास, सफ्टवेयर र इन्टरनेट सामग्रीमा ठूलो अभाव छ (Ghimire, 2020) । यसरी नेपालमा भाषायोजनका चुनौतीहरू बहुभाषिकता व्यवस्थापन, मातृभाषाको संरक्षण, शिक्षा र प्रशासनमा बहुभाषिक अभ्यास, स्रोत साधनको कमी र नीतिगत कार्यान्वयनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित छन् । यी चुनौतीहरूको समाधानका लागि दीर्घकालीन रणनीति, पर्याप्त स्रोत र स्थानीय सहभागिता आवश्यक छ (CBS, 2021; Thapa, 2017) । भाषिक विविधताको दिगो संरक्षण र सबै भाषाको न्यायोचित विकासका लागि दीर्घकालीन रणनीतिको तर्जुमा हुनुपर्छ । अनुसन्धान, शिक्षक तालिम र भाषिक सामग्रीको विकासका लागि पर्याप्त आर्थिक तथा मानवीय स्रोत विनियोजन गर्नु अत्यावश्यक छ । अन्ततः भाषायोजनाका नीति तथा कार्यक्रमहरूलाई सम्बन्धित समुदायको आवश्यकता र स्वीकार्यता अनुसार बनाउन र प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न स्थानीय समुदायको सक्रिय सहभागिता अनिवार्य हुन्छ । यी तीनै पक्षको सन्तुलित संयोजनबिना भाषिक समावेशीकरणका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न असम्भवप्राय छ ।

निष्कर्ष

नेपाल बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक र बहुजातीय राष्ट्र भएकाले यहाँ भाषिक विविधता अत्यन्त उच्च छ र मातृभाषाको संरक्षण, प्रवर्द्धन र दैनिक प्रयोग चुनौतीपूर्ण बनेको छ। देशभर बोलिने मातृभाषाहरूको सङ्ख्या बढ्दो क्रममा रहेको छ तर धेरै भाषाहरूमा लिखित परम्परा, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक स्रोतको कमीले शिक्षा र प्रशासनमा मातृभाषाको प्रयोग सीमित भएको छ। साना भाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेका छन् र तिनको संरक्षणका लागि पर्याप्त नीति, स्रोत र प्रविधि उपलब्ध छैन। नेपालको भाषिक संरचना प्रदेशगत, जातीय, सांस्कृतिक र भौगोलिक रूपमा अत्यन्त विविध रहेकाले बहुभाषिक समाजमा भाषा अधिकार, सांस्कृतिक पहिचान र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न थप चुनौती प्रस्तुत गर्छ । भाषायोजना राष्ट्रिय र स्थानीय स्तरमा

मातृभाषाको संरक्षण, मानकीकरण, शिक्षा, प्रशासन र सामाजिक प्रयोगलाई सुदृढ बनाउने महत्त्वपूर्ण उपकरण हो। स्थिति योजना, संरचना योजना र आर्जन योजना जस्ता मोडेलहरूले भाषाको संरक्षण, प्रवर्द्धन र विकासमा मार्गदर्शन गर्न सक्ने सम्भावना राख्छन्। यद्यपि यी मोडेलहरूको कार्यान्वयन हालसम्म चुनौतीपूर्ण रहँदै आएको छ किनभने वित्तीय, प्राविधिक, डिजिटल र मानव स्रोतको कमी छ साथै दीर्घकालीन रणनीति र कार्यान्वयन प्रक्रिया पर्याप्त स्पष्ट छैन। नेपालमा मातृभाषाको दैनिकी प्रयोगमा सुनिश्चितता, शिक्षक तालिम, पाठ्यक्रम निर्माण, डिजिटल सामग्रीको विकास र समुदायस्तरीय कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ। यसले भाषालाई दैनिक जीवनमा प्रयोगयोग्य बनाउने, सांस्कृतिक पहिचान सुरक्षित गर्ने, शिक्षा र प्रशासनमा भाषिक समानता कायम गर्ने र बहुभाषिक समाजमा सहअस्तित्वलाई सुदृढ बनाउने सम्भावना बढाउँछ। यसरी नेपालको बहुभाषिक परिवेशले भाषायोजना र नीति कार्यान्वयनलाई चुनौतीपूर्ण बनाउँदा पनि उपयुक्त योजना, पर्याप्त स्रोत र स्थानीय सहभागिताले मातृभाषाको संरक्षण, विकास र प्रयोग सुनिश्चित गर्न सक्छ। बहुभाषिक राष्ट्रको रूपमा नेपालको पहिचान, सामाजिक समावेशिता, शिक्षा र सांस्कृतिक धरोहर संरक्षणको दृष्टिले भाषायोजन अत्यन्त महत्त्वपूर्ण कार्य हो। यसैले भाषायोजना निरन्तर सुधार र कार्यान्वयनको प्रक्रियामा रहनु आवश्यक छ जसले भाषिक विविधता कायम राख्दै राष्ट्रिय एकता, सामाजिक न्याय र सांस्कृतिक पहिचान संरक्षण गर्न सकियोस्।

सन्दर्भसामग्री

- Central Bureau of Statistics. (2021). National population and housing census 2021: Language report. Government of Nepal.
<https://censusnepal.cbs.gov.np>
- Fishman, J. A. (2006). *Advances in language planning*. The Hague: Mouton.
- Ghimire, S. (2020). *Language policy and education in Nepal: Challenges and opportunities*. Kathmandu: Mandala Academic Publications.
https://www.bu.edu/buclid/program/browse-abstracts-2018/2018-sun-session-c-0900/?utm_source=chatgpt.com
- Haugen, E. (1966). *Language Conflict and Language Planning: The Case of Modern Norwegian*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674498709>
- Language Commission Nepal. (2019). *Report on Language Policy and Planning in Nepal*. Language Commission. <http://www.languagecommission.gov.np>
- National Statistics Office. (2025). *Languages in Nepal*. National Statistics Office.
<https://censusnepal.cbs.gov.np>
- Shrestha, R. (2019). Constitutional provisions and the practice of multilingualism in Nepal. *Himalayan Linguistics Review*, 12(2), 77-95.

- Thapa, P. (2017). Language, power, and identity in Nepal. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.
- Weinstein, R. (1980). Language planning in the light of a theory of social action. *International Journal of the Sociology of Language*, (26), 5-23. <https://doi.org/10.1515/ijsl.1980.26.5>
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, रत्न पुस्तक भण्डार ।
- नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, (२०७५), *नेपाली बृहत् शब्दकोश* (१० औं सं.), नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- नेपाल सरकार), २०७२, (*नेपालको संविधान २०७२*. नेपाल सरकार ।
- पोखरेल, माधव प्रसाद, (२०७४), *नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास*, कमलमणि प्रकाशन ।
- पोखरेल, शैलजा (२०७४), नेपाली भाषाको सामाजिक इतिहास, जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास (क), कमलमणि प्रकाशन ।
- बन्धु, चूणामणि (२०५०), नेपालका सन्दर्भमा भाषायोजना, *प्रज्ञा पूर्णाङ्क* ७९, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।